

REFORM AF PRÆSTEUDDANNELSEN I PIETISMEN

Professor, dr.theol. Kurt E. Larsen

Resumé: Artiklen præsenterer de tanker om præstegerning og præsteuddannelse, der kan uddrages af tre dansk-norske forordninger fra første halvdel af 1700-tallet: Om præsternes uddannelse (1707), Københavns Universitets fundats (1732) og konventikelpakaten (1741). I artiklen beskrives disse forordningers historiske baggrund, og deres indhold sammenlignes med de reformforslag vedrørende præsteuddannelse, som lå i Speners skrift fra 1675: *Pia Desideria*. Der påvises så mange lighedspunkter med Speners reformtanker, at der synes at være tale om en større inspiration fra pietismen end antaget af tidligere forskning.

Introduktion

Præsteuddannelsen i Danmark er gennemgået en udvikling de senere år. Nye folkekirkepræster skal forberedes bedre, og derfor kom i 2018 uddannelsesplanen »Ny Præst« (fkuv.dk). I denne regnes den teologiske kandidateksamen ikke med til »præsteuddannelsen«, men som noget, man forudsætter og bygger videre på. »Folkekirken præsteuddannelse« består derimod af Pastorseminariet med 19 ugers fælles »forberedende« undervisning og dernæst af den obligatoriske efteruddannelse, der er »introducerende« og gives den enkelte præst sideløbende med de første 20 måneder i embede. Målet er at fremme »den faglige kvalitet og trivsel« for nye præster, idet man dog i materialet leder forgæves efter omtale af præstens personlige åndelige liv og etik. Heller ikke det at lede

mennesker til personlig tro og efterfølgelse eller arbejdet for at opbygge en menighed i sand og sund kristen tro omtales i planen.

I denne artikel præsenteres nogle ganske andre tanker om præstegerning og præsteuddannelse, der kan uddrages af tre dansk-norske forordninger fra første halvdel af 1700-tallet. Der er tidligere skrevet om disse forordninger (Kolsrud 1962; Glebe-Møller 1980; Banning 1980; Haanes 1998; Schmidt 2018). I artiklen præsenteres en ny tolkning af disse tekster, idet der påpeges så mange lighedspunkter med Speners reform-tanker, at der synes at være tale om en større inspiration fra pietismen end ofte antaget.

Frederik IV's forordning af 1707 om præsternes uddannelse og kaldelse

Frederik IV (1671-1730, konge 1699-1730) udsendte i 1707 en forordning om præsternes uddannelse og kaldelse i Danmark-Norge. Fra dens forhistorie kan nævnes, at det af Danske Lov 1683, anden bog, kapitel to fremgik, hvordan præsteuddannelse og -kaldelse skulle foregå. En kandidat skulle have bevis fra Københavns Universitet både på sin viden og sin evne til at prædike, og hvis han så i øvrigt havde »ført et got stille Levnet, uden ny Noder og anden Letfærdighed« kunne han søge præsteembede (Danske Lov 2-2-1). Mere udførligt blev det i Danske Lov 2-2-3 beskrevet, hvordan kaldelsen til et embede skulle foregå. Om præstekaldelserne var der efterfølgende i 1697 (under Christian V) og 1700 kommet forordninger, der skulle hindre de misbrug, at gode embeder blev solgt for penge, og at nogen fik adgang til en prædikestol uden en godkendelse fra universitetet (Kolsrud 1962, 166).

I 1705 pålagde Frederik IV sine øverste kirkelige embedsmænd at udarbejde et forslag til forbedringer af såvel præsteuddannelsen som kaldelsen (Rørdam 1860-1862, 640-665; Kolsrud 1962, 166-167). I sin befaling skrev kongen, at det betød meget for et land, hvis det havde præster, der ikke bare kendte Bibelen og den sande lære, men også førte et sådant liv, at de kunne tjene andre til eksempel. Ved kaldelser skulle der alene tages hensyn til ansøgenes dygtighed. I processen udarbejdede først tre, siden fem teologer hver deres forslag. De fleste af disse var af den luthersk-ortodokse retning, idet kun hofpræst F.J. Lützens (1650-1712) var pietistisk præget (Pedersen 1951, 30-35; Kolsrud 1962, 167). Deres forslag blev på de væsentligste punkter fulgt i den endelige kongelige forordning af 1/8 1707: »Examiniibus og Vocation til Prædike-Embedet i Danmark og Norge«. ¹ Forordningen fyldte 15 tryksider og rummede også yderligere forholdsregler imod misbrug i forbindelse med præstekaldelser, men her skal dog især fokuseres på de vigtigste dele vedrørende præsternes uddannelse.

Forordningen af 1707

Forordningen af 1707 begyndte med at erklære, at Frederik IV fra begyndelsen aller-mest havde draget omsorg for »Guds Ære og hans Kirkes Velstand i Vore Riger og Lande« (885). Derfor havde det også ligget ham på sinde at skaffe »retskaffene Prædikantere,

som baade ere dygtige i Lærdommen og ustraffelige i Liv og Levned« (885-886), og den nye forordning ville forstås som en fortsættelse af denne tradition, idet forordningen sigtede på, at menighederne »desbedre kunde opbygges og ved Guds Naade til Saligheden forhielpes« (897).

På universitetet skulle de teologiske professorer afholde offentlige og grundige eksaminationer i de grundlæggende trosartikler og Bibelen (886f) og sikre, at de studerende kunne gøre ordentligt rede for »vor Christelige Troes nødvendige Lærdom (i det mindste i Thesi) og den med Skriftens Oord rettelig stadfæste« (889). Uden dette måtte ingen bestige en prædikestol og endnu mindre kaldes til et præsteembede. Målet med disse eksaminationer var at være såvel en opmuntring til de flittige studerende »til en Frygt for de Dovne, der vel have i Sinde at lade sig høre på Prædikestolen, men ikke var interesserede i at have nøjagtige Fundamenter i bemælte Studiis« (888). Som et værn mod misbrug pålagdes det også professorerne at aflægge en egentlig ed på at ville være uvildige eksaminatorer, der ikke viste personsanseelse, heller ikke »for Skiænk og Gave« (888f).

Efter bestået teologisk eksamen skulle de vordende præster også aflægge en prøveprædiken ved en offentlig gudstjeneste i København, hvor en teologisk professor skulle være til stede, lytte til prædikenen, vejlede den studerende om fejl og mangler – i form og indhold – og enten attestere kandidatens egnethed eller lade vedkommende få et nyt forsøg eller to (889-890). Efter både at have bestået teologisk eksamen og prøveprædiken, indførtes kandidatens navn på en liste (kaldet »Seminarium«) over folk, der kunne kaldes til et præsteembede, og af denne liste fremgik også kandidaternes eksamenskarakterer, professorens udtalelser efter prøveprædikenen, alder, fødested og stiftet, hvori han boede (891). Om de pågældendes menneskelige egenskaber, herunder også moral og trosholdninger, skulle der ikke fremgå noget af listen, »thi hvad Skikkelighed i Liv og Levnet angaar bør de alle være næsten lige saa at i det ringeste intet forargerligt hos nogen af dennem findes« (891). Interessen for de vordende præsters moralske habitus kom også frem derved, at de lokale provster og biskopper løbende skulle holde øje med de kandidater fra »listen«, der boede i deres provsti/stift. På den måde skulle det kontrolleres, om disse forsømte at holde deres studier og prædikekunst vedlige, om de havde slået sig på en anden profession eller havde »begyndt eet liderligt og forargerligt Levnet«, for i disse tilfælde skulle vedkommende slettes af »listen« i København (892-893).

Når en kandidat endeligt var kaldet til et præsteembede, skulle vedkommende til bispeeksamen, og her blev det pålagt biskopperne at være meget samvittighedsfulde og huske deres embedsed, så de ikke lod sig påvirke af »Recommendationer, egne Affecter eller Skiænk eller Gave« (896-897). Ud fra kandidaternes eksamenspapirer skulle biskoppen sørge for »de dygtiges Antagning og de u-dygtiges fortiente Afviisning« (897).

En forordning som denne kan med udbytte også læses »baglæns«, så man af problemstillingerne kan slutte tilbage til faktiske misforhold. At biskopperne i forordnin-

gen officielt blev *mindet* om deres ed og professorerne *pålagt* at aflægge en ed, er vel et vidnesbyrd om kongens alvor og problemets omfang. Forordningen ville sætte en stoppe for det misbrug, at man kunne tage »eksamen« uden egentlig teologisk viden, hvis blot en professor forbarmede sig over en fattig studerende – eller lod sig bestikke af en rig – til efter en kort, privat samtale at udstede en erklæring om vedkommendes due-lighed. Der var fra den forudgående tid eksempler på dette. Den senere kendte luthersk-ortodokse teolog, Tøxen, blev faderløs og havde kun råd til at være ved universitetet i to måneder (Rørdam 1901-1903, 408), og Hans Egede havde kun studeret i København i et års tid, inden turen gik hjem til Nordnorge og siden videre til Grønland (Brun 2008, 230). Heller ikke biskopperne tog det altid så nøje med deres bispeeksamen (Pedersen 1951, 35).

Var forordningen præget af pietismen? Det spørgsmål skal vi nærme os svaret på ved at sammenligne dens indhold med Speners skrift *Pia Desideria* fra 1675.

Speners idealer for præsteuddannelse

Philipp Jacob Spener (1635-1705) udgav i 1675 sit epokegørende skrift *Pia Desideria* med reformforslag til kirken. Før Spener havde andre lutherske kræfter i Tyskland stået for en bods- og fromhedsretning, der også ønskede reformer af præsteuddannelsen. Fra 1650 bredte en vækkelsesretning sig i Tyskland, ikke mindst med basis i Rostock, hvor teologer som Christian Scriver (1629-1693) og Heinrich Müller (1631-1675) lagde vægt på bodfærdighed og jeg'ets inderlige forhold til Jesus – som modsætning til kirkelig institutionalisme. Deres bøger forberedte vejen for den egentlige pietisme. Fra dette miljø udgav Theophilus Grossgebauer (1627-1661) en »Wächterstimme aus dem verwüsteten Zion« i 1661, og heri var et forslag til en reform af præsteuddannelsen. Denne var for teoretisk og for meget præget af kontroverteologi, det vil sige påvisning af at katolsk, reformert og anden ikke-luthersk teologi var forkert. De teologistuderende levede desuden også et vildt liv. De burde i stedet have en praktisk uddannelse gennem deltagelse i det frivillige kirkelige sognarbejde (Neiiendam 1930, 27-30).

Spener byggede videre på denne tradition med sit reformprogram (Neiiendam 1930, 33). Bag *Pia Desideria* lå en tanke om, at præsterne var moralsk og især åndeligt utilstrækkelige – og at dette var den vigtigste årsag til kirkens dårlige tilstand. Ufromme præster kunne nok tale sandt, men deres liv overstregede deres ord. Den fremvoksende praktiske ateisme skulle overvindes – ikke med luthersk-ortodokse subtiliteter – men med et helligt liv og et klart evangelium (*Geschichte* 1993, 294.304f). Som præst skulle man ikke på prædikestolen glimre ved sin lærdom, men være i stand til at fremkalde levende og virksom tro hos sine tilhørere – derfor ville Spener have ændret præsteuddannelsen (Pedersen 1951, 18; Glebe-Møller 1980, 186).

Pia Desideria er blevet kaldt et signal til samling af alle, der sørgede over den lutherske kirkes forfald (Pedersen 1951, 20). Derfor skal dets tanker om præsteuddannelse præsenteres her – med sidetal efter Alands udgave.

Pia Desideria – om præsteuddannelse

Det første hovedanliggende i *Pia Desideria* handler generelt om, at Guds ord skulle bo rigeligere hos folk for at skabe tro og troens frugter (53). Man skulle desuden lære folk, at det ikke var nok med viden om kristendom, for kristentroen bestod i »in der Praxi« (61). Det betød, at kirkens holdning til anderledestænkende ikke primært handlede om at føre stridssamtaler, endsige forfølge anderledes-troende, men i stedet om at bede for dem, være gode forbilleder for dem og vise dem kærlighed for at lede dem til sandheden (62-67). Baggrunden herfor var det teologiske studiums præg af kontroversteologien i den lutherske ortodoksi. Spener ville væk fra dette, for det, der flyttede noget, var sand omvendelse og et helligt liv (*Geschichte* 1993, 308-309). Spener var selv optaget af mission overfor jøderne hjemme i Frankfurt am Main, men jødemission skulle ikke primært gribes an med teologiske debatter, men ved at jøder blev tiltrukket af at se de troende kristnes hellige liv (*Pietism in Germany* 2008, 255-256).

Disse forudgående punkter førte til Speners femte gruppe af reformforslag, der omhandlede præsteuddannelsen. En særlig vigtig grund til det åndelige livs ringe tilstand så han i teologerne. Spener ventede ganske vist også en fornyelse af kirken via lægfolket, ved oprettelse og flittig brug af det almindelige præstedømme (58), men alligevel forventede han kirkens fornyelse primært gennem præster (67). Derfor måtte fremtidens præster være sande kristne, der kunne vejlede andre, og derfor blev det en kongstanke for Spener at få en bedre præsteuddannelse. Teologiske akademier skulle være sande planteskoler for kirken og værksteder for den hellige Ånd, i stedet for at være præget af verdens ånd med ambitioner, druk og skænderier. For at nå dette mål måtte de teologiske professorer selv være af-døde fra verden, så de i alle ting sigtede på Guds ære og som sådanne kunne være forbilleder for de studerende, idet levende forbilleder ofte var mere nyttige end belæringer. Ved bordene skulle professorerne sørge for, at der lød opbyggelige samtaler og ikke misbrug af Guds ord (68).

De studerende skulle lære, at et gudfrygtigt liv var lige så vigtigt som at studere flittigt. Teologien var ikke blot en videnskab, men bestod også i hjertets bevægelse, og uden gudfrygtighed kunne man ikke nå den sande erkendelse (69-70). De teologistuderende måtte lære at af-dø fra verden og allerede i det første studieår leve som dem, der skulle være forbilleder for hjorden, for havde de vænnet sig til et verdsligt liv i studietiden, var det svært at komme væk fra det, når de engang blev præster. De studerende skulle derfor primært vurderes på deres liv, så fromme studerende blev foretrukket og også befordret (til embeder) fremfor dem, der var fagligt dygtigere, men levede verdsligt. Den fromme teologs arbejde var velsignet, mens de andre kun havde en kødelig viden, der kunne virke til mere skade end gavn. Af den studerendes eksamensbevis (»Zeugnis«) fra universitetet måtte derfor ikke alene flid og dygtighed fremgå, men også om han havde levet et gudfrygtigt liv (71-72).

Teologistuderende skulle stadig lære lidt kontroversteologi, så de kunne bevares i den sande (lutherske) lære. Studiet skulle dog målrettes den virkelighed, de skulle tjene

i – for eksempel byer med mange jøder. Enkelte særligt dygtige studerende skulle trænes i kontroverteologi for at kæmpe for sandheden over for modstandere, men for de fleste var kontroverteologien ikke det vigtigste. Disse skulle snarere øve sig i at holde akademiske disputationer på tysk, så de kunne lære menighederne om forskellen på sandt og falsk. Teologistuderende behøvede en vejleder (»Handleiter«) for at vægten på kontroverteologi ikke skulle tage overhånd og gøre studenterne uegnede til at være præster. Teologien skulle føres tilbage til apostolsk enfoldighed (72ff). Professorerne kunne med fordel arbejde for dette ved at sætte de studerende til at læse skrifter, der sigtede på gudsfrygt (»Gottseligkeit«), for eksempel af forfattere som Tauler, Johann Arndt og Thomas a Kempis, fremfor andre bøger, der kun sigtede på unyttige subtiliteter (74-75).

Konventikler var den arbejdsmetode, han generelt ventede sig meget af og blev kendt for, og den foreslog han også i brug i teologiuddannelsen (*Geschichte* 1993, 308-309). Der burde oprettes »studiegrupper« (»Collegiis« 75), hvor studenterne lærte at anvende bibelteksterne til personligt brug, så de lærte sig selv bedre at kende, kunne modstå kødets lyst, af-dø fra verden og vokse i det gode. Spener foreslog konkret, at en professor samlede en lille gruppe studerende med et stærkt ønske om at være retskafne kristne og underviste dem i nytestamentlige tekster og ikke mindst så på, hvad der i disse var vigtigt til egen opbyggelse. Derved ville de studerende også kunne hjælpe sig selv og hinanden til fremskridt i et liv efter Bibelens ord ved at fortælle om egen sindstilstand og lytte til andres råd. Således ville de teologistuderende lære at blive retskafne kristne, før de i præsteembederne skulle oplære andre i at blive det (75ff). Oven i dette ville det være godt, hvis der i uddannelsen indgik praktiske øvelser for de studerende i at undervise de uvidende, trøste de syge og så videre. (78).

Spørgsmålet er nu: Kan Forordningen af 1707 siges at være præget af Speners tanker?

Forordningen af 1707 set i lyset af Speners skrift

Der var emner i 1707-forordningen, der må tilskrives lokale dansk-norske forhold, og som derfor ikke fandtes hos Spener, men som dog heller ikke stred mod hans tanker. Det gælder afhjælpning af lemfældighed og bestikkelse ved eksamen og bispeeksamen, og ønsket om vægtlægning på teologisk viden, hvilket Spener ikke var imod, men netop forudsatte.

Hvilke af hovedtemaerne fra *Pia Desideria*, der ikke er omtalt i forordningen af 1707, fremgår af den første kolonne i følgende skema, der har samlet Speners forslag i hovedpunkter og derefter giver en oversigt over de temaer, der berøres mere eller mindre tydeligt i de tre forordninger (hvoraf dem fra 1732 og 1741 præsenteres nærmere senere i artiklen):

	Temaer hos Spener 1675	1707	1732	1741
1	Spredning af mere kendskab til Bibelen	+	+	+
2	Kirkens forbedring via bedre præster	+	+	+
3	Bedre præster via bedre præsteuddannelse	+	+	
4	Mod verdens ånd og umoral hos teologistuderende – de skal leve moralsk, gudfrygtigt og fromt	+	+	
5	Ved bordene skal der være opbyggelige samtaler, ikke spot		+	
6	Betydning af fromme forbilleder	+		
7	Teologistuderende skal ikke kun vurderes efter deres viden, men også efter deres fromhed		+	
8	Sand luthersk lære er vigtig	+	+	+
9	Teologistudiet skal præges af, at præster primært skal formidle evangeliet enkelt og opbyggeligt		(+)	+
10	Mere brug af folkesproget i undervisningen	+	+	
11	Den studerende skal have en vejleder		+	
12	De studerende skal også læse bøger, der sigter på personlig opbyggelse			
13	De studerende skal deltage i øvelser, hvor arbejdet med Bibelen sigter på egen opbyggelse – og hvor personlige trosforhold kan drøftes		+	
14	De studerende kan have godt af praktiske øvelser.	+	+	

Som det fremgår af figuren, var noget af det nye hos Spener ikke med i 1707-forordningen (især punkt 7, 9 og 13). Derfor synes en række forskere også umiddelbart at have ret i at sige, at forordningen ikke var pietistisk præget. Den lutherske ortodoksi havde igennem 1600-tallet lagt vægt på kirkevante præster med solid teologisk lærdom, så heri var intet nyt. Krav om »fromme præster« indgik ikke i forslaget. Johs. Pedersen vurderede forslagene til at ligge inden for rammen af luthersk tradition, selvom altså en af bidragerne var knyttet til pietismen (Pedersen 1945, 89-93). Kolsrud skrev, at 1732-fundatsen ikke var nogen direkte frugt af pietismen og ingen realisering af pietistiske idealer, men pietismen havde dog indvirket på den nye (Kolsrud 1962, 212-216). Og Jens Glebe-Møller gik så vidt, at han afviste ethvert grundlag for at sætte forordningen af 1707 i forbindelse med pietismens indtrængen, for det var den rette lære, de teologistuderende skulle prøves i – hverken moderne videnskabelighed eller fromhed. Det handlede om at få gode luthersk-ortodokse præster ud i embederne (Glebe-Møller 1980, 208-210). Men så enkelt, som Jens Glebe-Møller stiller det op, er det alligevel ikke. Trods alt sigtede forordningen på, at menighederne »desbedre kunde opbygges og ved Guds Naade til Saligheden forhielpes« (897). Vægtlægningen på, at præsterne skulle være »ustraffelige i Liv og Levned«, var vel ikke ny, men inspirationen fra Spener

kan godt have påvirket til at lægge mere vægt på netop et sådant element i traditionen. Det var vel netop grunden til den positive modtagelse af Speners forslag i vide kredse, at han accentuerede en luthersk arv, hvorfor også andre end typiske pietister kunne støtte det. Johannes Pedersen så reformen som foranlediget af de vaktets kritik, men gennemført af de luthersk-ortodokse teologer, og dermed altså et vidnesbyrd om Speners reformforslags brede tilslutning (Pedersen 1951, 35-36). Som eksempel kan nævnes, at selv den oplysningsprægede rektor Falster i Ribe accepterede Speners reformprogram, inklusiv punktet om præsteuddannelse (Bramming 2008, 118-119). Forordningen bør retteligt ses på baggrund af hele samtiden, for forholdene omkring hoffet gør det unaturligt ikke at tænke pietismen med som en vigtig del af baggrunden for forordningen. Denne baggrund skal nu beskrives nærmere.

Bredere baggrund for 1707

Til den bredere baggrund for forordningen af 1707 hører, at pietismens ideer var begyndt at præge på forskellige måder. Det er forenklet med Johs. Pedersen at udpege konventiklerne i København som selve anledningen til Frederik IV's forordning (Pedersen 1951, 35). En hel række andre forhold i årene op til 1707 må også tænkes med.

Den nye pietistiske kreds ved hoffet i København. Særligt vigtigt blev det, at der ved hoffet var kvinder og mænd, der prægede i den retning. Christian V's dronning Charlotte Amalie (1650-1714) var en aktiv reformert kristen, og hun sørgede for at trække fromme lutherske folk som J.G. von Holstein og J.W. Schrøder ind til hoffet. I 1695 giftede hendes søn, kronprinsen, sig med den pietistiske prinsesse Louise fra Mecklenburg. Da han kom til magten som kong Frederik IV i 1699, blev der ved magtens centrum samlet en kreds omkring dronningen og enkedronningen med stor forståelse for de pietistiske anliggender (Pedersen 1951, 24-25). Hertil hørte også fra 1704 F.J. Lützens (1650-1712), der havde arbejdet sammen med Spener i Berlin og blev kaldet til hofpræst i København, hvor han uddelte Speners skrifter (Pedersen 1951, 44; Kolsrud 1962, 167).

Kongens private forhold. I en enevældig stat kunne en konges personlige forhold få særlig betydning. Kong Frederik IV var i praksis separeret fra sin dronning og indgik et ægteskab til venstre hånd med grevinde Vieregg, der imidlertid døde i 1704. Dette kan have påvirket ham, enten ved at have ledt ham til mere kristelig alvor, eller måske ved at han følte behov for at gøre afbigt ved at imødekomme dronningens pietistiske kreds ved at arbejde for en bedre præsteuddannelse (Pedersen 1951, 36-37).

Teologistuderendes udlandsrejser. At danske teologistuderende tog på studieophold i udlandet, var der en gammel tradition for. Engang havde man af luthersk-konfessionelle grunde været bange for katolsk eller reformert påvirkning, men efter 1700 var de ortodoks-lutherske utrygge ved studerendes rejser til universitetet i Halle. I 1690'erne var der voksende kampe mellem de luthersk-ortodokse og de pietistiske teologer i Tyskland, og i spidsen for den pietistiske retning stod det nye universitet i Halle, stiftet 1694. Der var tidligt danske præster og teologistuderende, der bakkede op om pietismens anlig-

gender i Tyskland, og i 1703 søgte det Teologiske Fakultet at forbyde danske studerende at studere i Halle, hvilket kongen dog ikke gik med til (Neiiendam 1930, 77). Denne sag kan have været medvirkende til kongens arbejde på en reform af den hjemlige danske præsteuddannelse efter pietisternes ønsker – for at holde de studerende hjemme.

Årtiets fokus på skoler og undervisning. Undervisningsvæsenet stod svagt i landet omkring 1700, men i det følgende årti kom der meget fokus på at få et skolevæsen i gang – også for at modvirke sløvhed og lastefuldhed i den brede befolkning. Der oprettedes skoler på private initiativer, og i 1708 kom den første lov om skoler i alle sogne (*Dansk Skolehistorie* 2013, 165-170). Fra forbedringer af skolevæsenet var der ikke langt til også at arbejde for forbedringer på højeste niveau, herunder ikke mindst teologiuddannelsen.

Striden mod de ortodoks-lutherske om Ydre Mission. Det hørte til kongemagtens pligter at drage omsorg for sine undersåtters åndelige ve og vel, og det førte Frederik IV til også at drive kristen mission i sine kolonier via dannelsen af den dansk-hallensiske mission i 1705. I den sag støttedes kongen af den pietistiske kreds ved hoffet, og der kom godt gang i missionsarbejdet under Lütkens' ledelse. Hos de ortodoks-lutherske var der nok enkelte, der anerkendte missionspligten i danske kolonier, men generelt blev kongens missionsprojekt mødt med modstand fra de ortodoks-lutherske teologer, og det kan have givet kongen en modvilje, der kan have spillet ind på hans arbejde på at få uddannet en ny type præster i fremtiden (Pedersen 1951, 36-39; Glebe-Møller 1980, 196-200).

Konventiklerne i København. Tanken om, at de troende samledes til opbyggelse i konventikler som supplement til de offentlige gudstjenester, var det egentligt nye ved pietismen. Denne nyskabelse kom til Danmark i form af konventikler i København i 1704. I første omgang blev det accepteret ved hoffet, og lederne blev godt modtaget af kongeparret. De to kommende Trankebar-missionærer Plütschau og Ziegenbalg deltog således i konventiklerne i København i efteråret 1705, mens de var gæster hos hofpræst Lütkens. Helt afvisende forholdt derimod de københavnske teologer sig. Da nogle i kredsen bag konventiklerne kort efter viste sig som radikalpietister, kom det til en konflikt. De udgav et kirkekritisk skrift, hvori den lutherske kirke beskyldtes for at være endt i lærestridigheder og ordgyderi, og dens præster for at være åndløse, og derfor anbefalede skriftet de sande kristne at skille sig ud fra kirken, og så blev der grebet ind. En kongelig forordning af 2/10 1706 forbød helt afholdelse af konventiklerne (Pedersen 1951, 31-37; Schmidt 1972, 134; *Geschichte* 1993, 367, Engelhardt 2016, 286). Uroen omkring radikalpietismen og konventiklerne hører naturligt med til baggrunden for forordningen om præsteuddannelse af 1707, for bedre præster i fremtiden ville være en oplagt måde at undergrave de radikale pietisters kritik på. I Tyskland havde man også et eksempel at se hen til.

Franckes pietistiske præsteuddannelse. Teologen August Hermann Francke (1663-1727) virkede efter sin omvendelse for pietismens praktiske udbredelse, først i Leip-

zig og siden i Halle. Han ville undervise grundigt i Bibelen ud fra de to grundprog, men endnu mere vigtigt var skrifternes anvendelse i de studerendes eget fromhedsliv. Han startede undervisningen med bøn og lagde vægt på det opbyggelige i de bibeltekster, han gennemgik (Pedersen 1945, 90). En oprigtig omvendelse og en levende tro var langt mere vigtig end lærdom (Pedersen 1951, 35). Præsteuddannelsen skulle primært være personlighedsdannende. Kristian Mejrup har i sin ph.d.-afhandling skrevet om Franckes brug af brevene til Timoteus og Titus i sit arbejde med studerende, i en kombination af teologi og kirke, åndelighed og formaning (Mejrup 2016, 196). Teologi og praksis skulle holdes sammen, så studenterne kunne blive genfødte kristne og virksomme tjenere i kirken. Teori og praksis var forenet hos Francke selv, der både var præst og professor. Og det blev også sådan for teologiske studerende, der underviste som huslærere og derved både tjente til føden og kunne drive mission. Studenter kom sammen i grupper og læste Bibelen og virkede ude i byen som sjælesørgere og bibelundervisere som et led i deres dygtiggørelse (Schmidt 1972, 70; *Geschichte* 1993, 335-336). Denne praktiske, kateketiske erfaring var vigtig, for alt i studiet skulle målrettes mod den kommende gejstlige løbebane og sigte på menighedens tarv (Banning 1980, 215).

Franckes metoder, der kan ses som et eksempel på en praktisk udmøntning af Speners tanker om præsteuddannelse, sås i Halle, som ifølge Banning var den lutherske verdens ypperste lærdomssæde og som sådan virkede som et forbillede i Danmark – især under Christian VI, men ikke først da, for Frederik IV samarbejdede jo med Halle omkring missionsarbejdet (Banning 1980, 215-219; se også Haanes 1998, 38; Koch 1886, 109ff). Også fra anden side sivede den pietistiske indflydelse ind i landet. I England dannedes »societies« også på det kirkelige område. *Society of Promoting Christian Knowledge* blev dannet i 1698, og *Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts* i 1701, og disse selskaber havde tæt kontakt til den tyske pietisme. Selskaberne vakte interesse i Danmark, hvor den engelske diplomat og kirkeaktivist H.W. Ludolf (1655-1712) talte deres sag under sit ophold i København i 1703-1704. Ludolfs teologi var praktisk og økumenisk, og han ville som de engelske selskaber fremme praktisk kristendom, både i form af missionsarbejde, bedre undervisning, hjælp til fattige og – en bedre præsteuddannelse (Lindhardt 1940).

Pietismens kirkekritik og dens praktiske reformforslag var ideer, som allerede lå i luften i Frederik IV's første regeringsår, og som altså gav sig en række nedslag, som gør det naturligt at se 1707-forordningen som et led i en kæde. Den tyske pietisme har direkte – og indirekte via den engelske aktivisme – været den brede baggrund for 1707-forordningen. Det virker sandsynligt, at den pietistiske strømning har været medvirkende til at sætte reformprocessen i gang og sætte retningen for denne. Det at få bedre præster i fremtiden var et pietistisk anliggende, lige så vel som missionsarbejdet og skolevæsenet. Dog er det også rigtigt at påpege, at forordningen netop ikke indeholdt nogle af de mest markante indholdsmæssige elementer i Speners skrift. De kom til gengæld under

den næste konge, der som kronprins nærmest havde hørt til i hoffets pietistiske kredsligesom sin mor.

Christian VI og hans universitetsfundats af 1732

Københavns Universitet havde haft uændrede statutter siden 1539 (Schmidt 2018, 65f), men da Christian VI (1699-1746) blev konge i 1730, igangsatte han hurtigt en kommission, hvis arbejde førte til en ny fundats for landets eneste universitet allerede 31. marts 1732.² I kommissionen sad overraskende nok ingen egentlige pietister (Kolsrud 1962, 218), men ikke desto mindre var fundatsen meget reformpræget, når det gjaldt det teologiske studium. Kongen skrev i forordet, at han som noget af det første ville have fokus på »den almindelig Frugt og Nytte, som flyder af en velgrundet Lærdom og Ungdommens Underviisning i Studeringers Øvelse«, og derfor skulle der rådes bod på universitetets mangler (113).

Fundatsen er et omfattende dokument, der ikke mindst gør detaljeret rede for teologistudiet. Overordnet set var flid og gudsfrygt hovedordene i fundatsen: »... se derhen, at den studerende Ungdom ingeni lunde vorder forsømmet, men forsvarligen i Agt taget og til GUDS Kirkes, vores og vore Riigers og Landets Tieneste grundigen oplæres i den sande GUDS FRYGT, samt udi alle gode og nyttige Videnskabers Lærdom og U-ophørig Øvelse« (151).

Når det gjaldt teologien, var bibelstudiet på grundsprogene det vigtigste. Fremfor thetisk og polemisk teologi var det afgørende, at de havde læst flittigt i Bibelen og kunne forstå den ud fra grundsprogene. Studerende fik kun den gode karakter Laud, hvis de var gode til de tre gamle sprog, der åbnede for forståelsen af Bibelen, og uden bibelkendskab måtte man slet ikke bestå eksamen (124-125). Studiet byggede på luthersk tro. Professorer skulle aflægge ed på den Augsburgske Bekendelse (116). Der skulle være fire teologiske professorer »af hvilke den eene skal Offenligen læse over Kirke-Historien, men de andre over den Hellige Skrift, den Augsburgiske Bekiendelse og vor reene evangeliske Lærdom« (114). Kirkehistorie blev indført som fag på universitetet, sikkert fordi faget var velegnet til at knytte et nært forhold til det kirkelige liv (Banning 1980, 219).

Fundatsen ville fremme flid hos de studerende, der ikke altid søgte deres eget bedste og derfor udeblev fra forelæsningerne. De blev pålagt mødepligt, hvis de fik gratis mad, og ingen kunne gå til eksamen, hvis ikke de kunne bevise at have fulgt teologiske forelæsninger (119). Professorerne burde foruden forelæsninger også holde private »øvelser« (»Collegia Privata«) i deres huse, dels for at lære de studerende hebraisk, dels for at gennemgå skrifter fra Det Gamle Testamente (118). Ordet konventikel nævnes ikke, men der var på den anden side ikke noget til hinder for, at professorens samling i hjemmet kunne fungere som et opbyggeligt møde. Mellem teologistudium, kirke og gudsfrygt ønskedes en tæt forbindelse. Sjællands biskop var fortsat en af professorerne (117). Nye studerende skulle ikke længere modtages med salt og andre gamle ritualer, men dekanen burde i stedet »holde en alvorlig Erindrings Tale til de Unge, formanende

dem at lægge stedse Vind på Guds frygt, Flittighed og Lydighed, samt at føre et skikkeligt og dennem anstændigt Levnet« (122). Særlige krav stilledes til dem, der boede på Regensen og lignende kollegier. De skulle gå i kirke på alle søn- og helligdage, og deres spisning skulle begynde og ende med »Bøn og Guds Påkaldelse. Men et Capitel af den hellige Skrift læses på Latine ved hvert Maaltids Slutning« (131). Regensboerne skulle være lydige og ikke forsømme bønnen i kirken morgen og aften. De skulle gå til alters mindst tre gange om året – velberedte, idet de på forhånd skulle orientere inspektoren, der så skulle formane dem til at prøve sig selv og betænke deres forehavende (135-136). Fundatsen foreskrev også uanmeldte kirkebesøg for at overvåge, at regensboerne »flittigen og med Andagt bivaane Bønner« (136).

De studerendes moralske opførsel var der også opsyn med. En vejleder skulle holde øje med det levned, den studerende førte, og om han gjorde fremgang (122). Regensprovsten skulle holde øje med, om nogen hengav sig til ørkesløshed, drukkenskab eller anden udyd (135). En studerende på Regensen blev smidt ud, hvis han færdedes ude efter klokken 22, var i slagsmål, gik med ladt gevær eller »findes i Drukkenskab« (136). Når de studerende ansøgte om forskellige goder, skulle disse komme de »Flittigste, Guds frygtigste og skikkeligste til Gode« (128). Kongen lovede også at have særlig opmærksomhed rettet mod de præste-ansøgere, der fra universitetet medbragte »Vidnesbyrd om deres Lærdom, Dygtighed og Christelige Levnet« (146). Sammenfattende kan man sige, at der i fundatsen var lagt vægt på kandidaten som en kristen personlighed, ikke blot på hans teologiske faglighed (Haanes 1998, 38).

Den studerende skulle fortsat aflægge en prøveprædiken, og denne skulle udarbejdes i en proces, hvor også en professors råd og kritik indgik, førend den afholdtes offentligt. Den kunne eventuelt gentages, for at det skulle vise sig, om kandidaten havde lært noget af processen (125). De studerendes praksiserfaring spillede ikke den samme centrale rolle som i Halle (Banning 1980, 219), men det var dog sådan, at de studerende i København fik en vis praktisk øvelse ved enten at skulle disputere eller deklamere (holde tale offentligt) mindst en gang årligt (132 – se Kolsrud 1962, 173ff).

Af Figur 1 ovenfor (spalte 2) fremgår det, i hvor høj grad temaerne fra Spener 1675 blev imødekommet i denne fundats, såsom vægten på bibelteologi og fromhed og indførelsen af lidt flere praktiske øvelser og åbningen for muligheden for private konventikler ved professorerne. Når denne mulighed først var til stede, kunne professorerne gøre brug af det, hvis de ville – og kongen kunne skubbe på den udvikling, fordi han besatte professoraterne på universitetet.

Efter at have set på disse to officielle forordninger, skal opmærksomheden henledes på en tredje forordning, der også rummer relevant stof, selvom dens tema ikke umiddelbart tyder derpå.

Konventikelplakaten 1741

Den såkaldte Konventikelplakat fra 1741 er i eftertiden blevet kendt for dens brug mod lægfolks gudelige forsamlinger i 1800-tallet. Her gælder det ikke plakaten langsigtede virkningshistorie, men derimod dens iboende idealer om præstens gerning. Fra 1706 stammede et tidligere forbud mod konventikler, og dette var truende i tonen imod »særsindede Personer« og deres »irriges Meninger«. ³ Da der under Christian 6. var opstået ny uro omkring konventikler, ønskede han en ny politik på området. Han ville balancere, så der udsendtes i 1732 befalinger om, at der godt kunne afholdes forsamlinger, men disse måtte være uden separatistiske træk. Gennem en længere proces (Rørdam 1903-1905), udkom den endelige forordning af 13. januar 1741. ⁴

Plakaten balancerede. Den ville regulere konventikelvæsenet, så det ikke førte til vildledende lærdomme som hos socinianerne og kvækerne (art. 15); så det ikke fik folk til at længe efter steder i udlandet [underforstået var: de herrnhutiske centre] (art. 17), og ikke fik folk til at ringeagte præsteembedet (forord og art. 17), forsømme den offentlige gudstjeneste (art. 1 og 4) og svigte deres borgerlige flid i kald og stand i hverdagen (forord). Mere end disse afgrænsninger fyldte dog kongens positive anliggender. Han ville gerne fremme forsamlinger ved præster (art.1-4), ved kateketer (art. 7), og selv ved lægfolk (art. 8 og 9), blot inden for visse rammer. Han ville heller ikke tillade, at nogle forfulgtes for deres gudfrygtighed, og de, der viste »Omsorg for sin egen og andres Opbyggelse«, lovede kongen at tage under sin protektion (forord, art. 10).

I denne artikels sammenhæng er det særligt vigtigt, at plakaten opererede med et klart skel mellem danske sognepræster. Der fandtes nemlig præster, der kun tænkte på deres »Indkomster« og havde ringe interesse i »sjælens Opbyggelse« og »liden Omsorg for en ret alvorlig Guds frygt og Kristendom hos deres Tilhørere at befordre«. Disse dårlige præster mistænkeliggjorde de kolleger, der tog deres embede mere alvorligt, og hadede de lægfolk, der forventede mere af deres præster, og drev disse lægfolk ud i separatisme. Sådanne præster modtog her en advarsel (art. 11). Dette må kaldes en forbløffende stærk kritik af en stor gruppe af kongens egne embedsmænd – en kritik han tilsvarende lod komme til orde til alle danske børn gennem den autoriserede katekismusforklaring fra 1737 (Larsen 2021, 136). En sådan præstekritik gør det forståeligt, hvorfor kongen interesserede sig for at få uddannet en anden type præster. I forhold til universitetsfundatsen fra 1732 skinner det mere tydeligt igennem i 1741-teksten, hvilken type præster kongen ønskede. I plakaten gik to ord særligt igen: Opbyggelse og Sjælesorg. Christian 6. havde i hele sin regeringstid villet befordre Guds ære, blandt andet ved at »sætte omhyggelige og bekvemme Lærere for Menighederne« (forord) og han ville fortsat »bære Omhu, at Menighederne alt mere og mere bliver forsynede med retskafne, omhyggelige, og erfarne Sjælesørgere«. Præster skulle føre og vejlede deres sognebørn til »en levende Guds Kundskab, en sand Omvendelse og et kristeligt Livs Fremdragelse« (art. 11). De skulle gøre sig flid med deres offentlige prædikener, passe deres husbesøg og øve privat sjælesorg over den enkelte (art. 5). En præst skulle al-

tid være klar, når nogen ville tale med ham »om deres Sjæles Tilstand og Kristendom (hvortil enhver retsindig Præst altid bør vise sig villig, kærlig og fornøjet)« (art. 5). Når nogen havde lyst til at fortælle om deres omvendelse offentligt, skulle præsten i enrum sammen med vedkommende overveje, om »det kan agtes nyttigt og til Opbyggelse, det for flere at udsige« (art. 5). Præsten måtte gerne kalde sammen til forsamling i sit hus, både søndage og hverdage, for han var kaldet til »på al mulig Maade at befordre Menighedens Opbyggelse« (art. 6). Kongen viser her tydeligere end i 1732, hvilken vægt han lægger på, at præster kan tale med den enkelte om troen i hverdagen, vejlede til et sundt menighedsliv – og meget gerne supplere gudstjenesterne med konventikler.

Konklusion om præsteuddannelse i Danmark-Norge i lyset af Spener

Figur 1 ovenfor illustrerer forskelle og ligheder mellem de tre forordninger i Danmark-Norge og Speners reformforslag til præsteuddannelsen. Til forskellene hører, at Speners anbefaling af læsning af opbyggelige bøger ikke genfindes i nogen af forordningerne. Det hang formodentligt sammen med frygten for radikalpietisme, som spillede en stor rolle under Christian VI (Engelhardt 2016). Den hårde præstekritik, som også adskilte forordningerne fra Speners skrift i 1675, hang formodentligt sammen med de politiske forhold i Danmark-Norge, hvor en enevældig konge kunne tillade sig mere end en præst som Spener, og det er også med rette blevet påpeget, at Spener i sit skrift talte om uddannelse af kommende præster – altså om fremtiden – snarere end at øve kritik af samtiden, fordi pietismen var en praktisk bevægelse (*Geschichte* 1993, 305). I øvrigt fremgår det af figuren, at næsten alle Speners temaer genfindes i en eller flere af de tre dansk-norske forordninger. Der er således grund til at konkludere, at den dansk-norske lovgivning lå meget tæt op ad de anbefalinger, som pietisten Spener havde fremført.

Hvad kom der så ud af de tre forordninger? Christian VI's tanker om reformer kunne lettest virkeliggøres, hvis der var professorer, der delte hans idealer. De gamle ortodoks-lutherske lod sig ikke så let reformere, men når en stilling blev ledig, søgte Christian 6. at besætte den med en pietist. Således kom J.F. Reuss (1700-1777) til landet i 1732, men han stod længe alene, og kongen oprettede så ekstraordinære professorater til pietistiske præster – i 1736 C.L. Leth (1701-1764), i 1738 J.A. Seydlich (1704-1751) og Erik Pontoppidan (1698-1764). Disse præster havde arbejdet for vækkelse i deres sogne, og de hentedes vel derfor til København for at præge i retning af fokus på personlig kristen tro og menighedernes opbyggelse (Kolsrud 1962, 224-227; Banning 1980, 222-230). Hvor meget indflydelse, disse udnævnelser så fik i praksis, er en anden sag. L. Koch mente ikke, at reformerne fik de ønskede konsekvenser, idet kun få studerende blev pietister (Koch 1886, 162, 181-182). Lykkedes det ikke særligt at fremme de pietistiske idealer på selve universitetet, var det en mulighed at samle i hvert fald nogle studerende gennem en frivillig foreningsdannelse. Pietistiske studenterforeninger fandtes i den norske del af riget, og i København dannedes også et privat kateketisk selskab, hvor pietistiske teo-

loger samledes for at dygtiggøre sig inden for et af de praktiske områder, som pietismen lagde meget vægt på (Banning 1976; Haanes 1998, 39).

Noter

1 Kong Friderich den Fierdes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve (1699-1710), online på kb.dk, sidetal efter denne digitale udgave. 2 Fundatsens tekst findes hos Norvin 1940, og sidetallene i teksten henviser hertil.	3 Kong Friderich den Fierdes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve (1699-1710), online-på kb.dk. 4 Teksten er gengivet hos Nygaard 1897, 439-448.

Litteratur

- Aland, Kurt (udg.). 1955. *Philipp Jacob Spener: Pia Desideria*. 2. udgave. Berlin.
- Banning, Knud. 1976. »Det kateketiske Selskab i København 1738-1745«. *Kirkehistoriske Samlinger* 1976: 107-121.
- Banning, Knud. 1980. »Det teologiske fakultet 1732-1830«. I *Københavns Universitet 1479-1979, bind V, Det teologiske Fakultet*, redigeret af Leif Grane, 213-324. København.
- Bramming, Torben. 2008. »Pietism and the Enlightenment Movement in Ribe, 1718-1765«. I *Pietism, Revivalism and Modernity, 1650-1850*, redigeret af Fred van Lieburg og Daniel Lindmark, 106-131. Cambridge.
- Brun, Håkon (red.). 2008. *Fra opprører til apostel. Hans Egedes liv og kirken på Grønland*. Kabelvåg.
- Dansk Skolehistorie*. 2013. Bind 1: *Da læreren holdt skole. Tiden før 1870*, redigeret af Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen. Aarhus.
- Engelhardt, Juliane. 2016. »Pietisme og krise: Den halleske og den radikale pietisme i den danske helstat under Christian 6«. *Historisk Tidsskrift, bind 116, h. 2*: 280-308.
- Geschichte des Pietismus*. 1993. Bind 1: *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, udgivet af Martin Brecht. Göttingen.
- Glebe-Møller, Jens. 1980: »Det teologiske fakultet 1597-1732«. I *Københavns Universitet 1479-1979, bind V, Det teologiske Fakultet*, redigeret af Leif Grane, 93-211. København.
- Haanes, Vidar L. 1998. »Hvad skal da dette blive for prester?« *Presteuddannelsen i spenningsfeltet mellom universitet og kirke, med vekt på modernitetens gjennombrudd i Norge*. Trondheim.
- Koch, L. 1886. *Kong Christians den Siettes Historie*. København.
- Kolsrud, Oluf. 1962. *Presteutdaninigi i Noreg*, udgivet af Kristen Valkner Oslo. *Kong Christian den Femtis Danske Lov*, ved Justitsministeriets foranstaltning udgivet. 1929. København.

- Lindhardt, P. G. 1940. »H. W. Ludolph, S.P.C.K og Trankebarmissionen«. *Dansk Teologisk Tidsskrift* 1940: 1-30.
- Larsen, Kurt E. 2021. »Pontoppidan versus Spener: no 'better times', but more personal piety within the national church«. *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, vol. 46: 117-142.
- Kristian, Mejrup. 2016. *Grand Prospects of Halle Pietism. The Acrobat, the Project-Maker and the Shepherd*. University of Copenhagen.
- Neiiendam, Michael. 1930. *Erik Pontoppidan, studier og bidrag til pietismens historie*, bind I. København.
- Norvin, William. 1940. *Københavns Universitet i reformationens og orthodoxiens tidsalder*, 2. bind. København.
- Nygaard, Frederik. 1897. *Kristenliv i Danmark gennem hundrede Aar (1740-1841)*. København.
- Pedersen, Johannes. 1945. *Fra brydningen mellem Orthodoxy og Pietisme*, bind I. København.
- Pedersen, Johannes. 1951. »Pietismens tid«. I *Den danske kirkes historie*, bind V, 11-237. København.
- Pietism in Germany and North America 1680 – 1820*. 2008. Redigeret af J. Strom, H. Lehmann og J.V.H. Melton, Ashgate Publishing, Surrey.
- Rørdam, Holger F. 1860-1862. »Bidrag til Oplysning om den theologiske Embedsprøves Form og Omfang siden Reformationen«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. Række, 2. Bind: 609-665.
- Rørdam, Holger F. 1901-1903. »Præsten Niels Tøxen i Verst. Orthodoxiens Ridder i Pietismens Tid«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. Række, 1. Bind: 407-480, 581-646.
- Rørdam, Holger Fr. 1903-1905. »Bidrag til Konventikelforordningens Forhistorie«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. Række, 2. bind: 318-331.
- Schmidt, Martin. 1972. *Pietismus*. Stuttgart.
- Schmidt, Steffie. 2018. *Professoren im Norden. Lutherische Gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit am Beispiel der theologischen Fakultäten in Kopenhagen und Uppsala*. Göttingen.

Forfatter

Kurt E. Larsen

Fjellhaug International University College – Aarhus

Katrinebjergvej 75

8200 Aarhus N

kl@teologi.dk

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktionsuafhængig fagfælle vurdering.